

УДК 930.253:94(476)“1941/1945”

В. І. АДАМУШКО*

ВЕЛИКА ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА В ПУБЛІКАЦІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНОЇ АРХІВНОЇ СЛУЖБИ РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ

Проаналізовано внесок архівістів Білорусі у висвітлення безсмертного народного подвигу в роки Великої Вітчизняної війни, зокрема публікаційну діяльність Державної архівної служби Республіки Білорусь.

Ключові слова: документальні публікації; збірники документів; архівні довідники; архівні установи Республіки Білорусь; окупація.

65 років минуло з дня Великої Перемоги, значний вклад у яку вніс і білоруський народ. Велика Вітчизняна війна стала небувалою за своїми масштабами в історії людства битвою проти світової загрози – німецького нацизму. Вона залишила незгладимий слід на білоруській землі. Двічі, в 1941 і 1944 рр., Білорусь була місцем найбільших оборонних і наступальних фронтових операцій. У роки окупації тут не припинявся наймогутніший у Європі рух Опору.

Свій внесок у висвітлення безсмертного народного подвигу в роки Великої Вітчизняної війни зробили й білоруські архівісти. Військова тема є однією із центральних у роботі архівних установ Республіки Білорусь. Починаючи з 1991 р. зусиллями установ Державної служби з даної тематики підготовлено й видано близько 60 збірників документів і матеріалів, архівних довідників, матеріалів конференцій і збірників статей.

Документальні публікації державних архівів Республіки Білорусь вирізняються своєю тематичною спрямованістю, цікавим і професійним поданням конкретних, найчастіше специфічних питань військової історії. Пріоритетним завданням при підготовці збірників документів, архівних довідників є висвітлення маловідомих або й невідомих сторінок Великої Вітчизняної війни, уведення в науковий обіг нових документів.

При підготовці документальних публікацій, пов'язаних з воєнною історією, архівні установи Республіки Білорусь тісно співробітничали з різними організаціями як у Білорусі, так і за її межами. Серед них: Білоруський республіканський фонд “Взаєморозуміння й примирення”, Управ-

* *Адамушко Володимир Іванович* – кандидат історичних наук, лауреат Державної премії Республіки Білорусь, директор Департаменту архівів і діловодства Міністерства юстиції Республіки Білорусь.

ління з увічнення пам'яті захисників Батьківщини й жертв воєн Збройних Сил Республіки Білорусь, Білоруський державний музей історії Великої Вітчизняної війни, Інститут історії Національної академії наук Білорусі, Центральний архів КДБ Республіки Білорусь, громадське об'єднання "Республіканський фонд "Холокост", Музей історії й культури євреїв Білорусі, Державний меморіальний комплекс "Хатинь", Об'єднання "Саксонські меморіали на згадку про жертви політичного терору", Документаційний центр Шталаг 326 (VI К) Зенне (Німеччина), Інститут ім. Людвіга Больцмана з дослідження наслідків воєн в Граце (Австрія), Федеральне архівне агентство Росії, російські федеральні архіви.

У публікаційній діяльності білоруських архівів особлива увага приділяється передвоєнному періоду, часу, коли назрівали події, що спричинили світову катастрофу 1939–1945 рр. У 2007 р. вийшов з друку збірник документів і матеріалів "Напередодні. Західний особливий військовий округ (кінець 1939 р. – 1941 р.)". Видання стало результатом плідного співробітництва Національного архіву Республіки Білорусь і Російського державного військового архіву. У ньому опубліковані документи й матеріали, що розкривають будівництво військ Червоної Армії на території Західного (Білоруського) особливого військового округу, що на початку Великої Вітчизняної війни прийняв основний удар німецьких військ. Серед документів – доповіді керівництва Народного комісаріату оборони СРСР, Генерального штабу Червоної Армії, командування ЗАХОВО, постанови ЦК КП(б)Б і СНК БРСР, листи секретаря ЦК КП(б)Б Пономаренка Сталіну. Уперше в науковий обіг вводяться повідомлення про мобілізаційну готовність військ округу, матеріали інспекторських оглядів і навчань, розвідзведень штабу ЗАХОВО, спецповідомлення НКВС БРСР. Цьому періоду приділена велика увага й у підготовленому гродненськими архівістами збірнику документів і матеріалів "Гродненщина напередодні й у роки Великої Вітчизняної війни (1939–1945)" (Гродно, 2005). У ньому зібрано організаційно-розпорядчі документи, що зберігаються в обласних державних архівах й відтворюють драматичну історію західного регіону Білорусі.

У публікаціях про Велику Вітчизняну війну не була обійдена увагою діяльність Державного комітету оборони (ДКО), що в роки війни був надзвичайним вищим органом влади в СРСР. Підсумком спільної роботи архівних служб Білорусі й Росії став довідник "Білорусь у постановках і розпорядженнях Державного комітету оборони" (Мінськ, 2008 р.). У ньому розміщені документи про Білорусь, що зберігаються в Російському державному архіві соціально-політичної історії.

Драматичний і маловивчений дотепер початковий період історії війни в Білорусі висвітлений у збірнику документів і матеріалів "Білорусь у перші місяці Великої Вітчизняної війни (22 червня – серпень 1941 рр.)" (Мінськ, 2006 р.). У його підготовці взяли участь Національ-

ний архів Республіки Білорусь, Державний архів Російської Федерації, Білоруський державний музей історії Великої Вітчизняної війни. Опубліковані у виданні унікальні документи й спогади доповнені систематизованим “Списком керівних партійних і радянських працівників БСРР за станом на 20 травня 1941 р.” із зазначенням прізвища, імені, по батькові, займаної посади.

У публікаційній діяльності державних архівів була порушена й така важлива тема початкового періоду Великої Вітчизняної війни як евакуація. Цій події присвячений збірник документів “Наказано приступити. Евакуація ув’язнених з Білорусі в 1941 році” (Мінськ, 2005 р.). У ньому мова йде про долі арештованих і засуджених осіб, які утримувалися напередодні війни у в’язницях і колоніях Білорусі. В основу цього збірника було покладено документи Національного архіву Республіки Білорусь і Державного архіву Російської Федерації. Нерозробленість даної тематики в білоруській історіографії багато в чому визначила унікальність видання.

Не могли пройти білоруські архівісти повз таку важливу тему як історія партизанського й підпільного рухів на окупованій території Білорусі. Так, в 2005 р. вийшов підготовлений разом з Інститутом історії Національної академії наук Білорусі збірник “Авіація – партизанам”. У книзі поряд з архівними документами опубліковано спогади бойових льотчиків про участь авіації в матеріально-технічному забезпеченні партизанських формувань Білорусі, в евакуації людей через лінію фронту в радянський тил.

Першим у білоруській історіографії виданням, присвяченим такому маловідомому епізоду партизанського руху як участь у ньому євреїв, стала книга “Стали ми пліч-о-пліч... Євреї в партизанському русі Білорусії. 1941–1944 рр.” (Мінськ, 2005 г). Основною частиною збірника стали списки євреїв-партизанів, у кількості більш ніж 8500 осіб, що воювали з ворогом у партизанських загонах.

У 1996 р. на базі архівних документів Національного архіву Республіки Білорусь була підготовлена й видана книга “Мінскае антыфашысцкае падполле”. У ній зібрані відомості про підпільні організації Мінська, перераховані адреси конспіративних квартир, наведена хроніка діяльності Мінського підпілля, уперше поіменно названі тисячі підпільників з короткими конкретними відомостями про них і частково фотографіями.

Проблемі Холокосту присвячені документальні збірники “Холокост у Білорусі” (Мінськ, 2002 р.), “Вижити – подвиг. Спогади й документи про Мінське гетто” (Мінськ, 2008 р.) і “Свідчать кати. Знищення євреїв на окупованій території Білорусі в 1941–1944 рр.” (Мінськ, 2009 р.). У першому збірнику показано, як послідовно здійснювалася нацистська політика ліквідації євреїв на окупованій території Білорусі. У друго-

му вперше були опубліковані спогади в'язнів Мінського гетто, записи бесід в 1942–1944 рр. співробітників розвідувального відділу Білоруського штабу партизанського руху з партизанами – колишніми в'язнями гетто й підпільниками. У третьому збірнику зібрані документи Національного архіву Республіки Білорусь (документи німецьких установ і військових формувань і показання німецьких військовополонених), у яких містяться відомості про злочини нацистів проти єврейського населення Білорусі в 1941–1944 рр. У додатку до збірника наведені найбільш повні відомості про місця масового знищення або депортації євреїв на території Білорусі – 523 і 33 відповідно. Дані документальні публікації є спільним виданням Національного архіву Республіки Білорусь, Республіканського фонду “Холокост” і Музею історії й культури євреїв Білорусі.

Великої уваги заслуговує довідник “Табори радянських військовополонених у Білорусі 1941–1944” (Мінськ, 2004 р.). У ньому подано систематизовані відомості про табори радянських військовополонених на окупованій території Білорусі в 1941–1944 рр. Сьогодні, спираючись на дані довідника, можна назвати достовірні цифри про кількість таких таборів. Усього в Білорусі в різні періоди окупації діяло 12 армійських збірно-пересильних пунктів, 23 дулага, 16 шталагів, 2 офлага, 86 допоміжних таборів Головної залізничної дирекції “Центр”, а також 121 табір з невстановленими класифікаційними ознаками. За даними Надзвичайної державної комісії, на території Білорусі було розстріляно, замучено й умерло від холоду й голоду 810 091 радянський військовополонений (25 % від загального числа загиблих у полоні).

Значна увага білоруськими архівістами приділяється питанням, пов'язаним з місцями примусового утримання громадян на окупованій території Білорусі.

Документи державних архівів Республіки Білорусь стали основою довідкового видання на російській та німецькій мовах “Довідник про місця примусового утримання цивільного населення на окупованій території Білорусі 1941–1944” (Мінськ, 2001). У його основу були покладені раніше видані довідкові видання “Месцы прымусявага ўтрыманьня грамадзянскага насельніцтва на часова акупіраванай тэрыторыі Беларусі ў гады Вялікай Айчыннай вайны” (Мінск, 1996 р.) і “Довідник про німецько-фашистські табори, гетто, інші місця примусового утримання цивільного населення на тимчасово окупованій території Білорусі в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років” (Мінськ, 1998 р.). Публікація такої роботи була викликана, у першу чергу, потребами Білоруського республіканського фонду “Взаєморозуміння й примирення”, створеного для розподілу виділених урядом Федеративної Республіки Німеччини компенсаційних виплат колишнім жертвам нацизму, а та-

кож органів соціального захисту населення при встановленні відповідних пільг цій категорії громадян.

Найбільшим на території Білорусі місцем масового знищення людей у роки окупації був табір Тростянець. За кількістю жертв він посідає четверте місце після таких нацистських таборів смерті в Європі, як Освенцим, Майданек, Треблінка. За підрахунками Надзвичайної державної комісії, у Тростянці загинуло не менш ніж 206 тисяч людей – радянських військовополонених, євреїв Білорусі й західноєвропейських держав, підпільників і партизанів, жителів Мінська, заарештованих як заручників, учасників польського підпілля й інших супротивників режиму. Кривава драма, що розгорнулася в цьому таборі, знайшла відбиття в збірнику документів і матеріалів “Табір смерті Тростянець” (Мінськ, 2003 р.).

У 1997 р. опублікований збірник документів “Озаричи – табір смерті”. Книга мала широкий резонанс у нашій країні й за кордоном. В 1999 р. вона вийшла значно доповненою німецькою й російською мовами під назвою “Заручники вермахту”.

Білоруські архівісти у своїх публікаціях висвітлювали питання, пов’язані із золотом та іншими дорогоцінними металами, викраденими нацистами в мирного населення Білорусі в роки Другої світової війни. У збірнику документів “Нацистське золото з Білорусі” (Мінськ, 1998 р.) опубліковано унікальні документи про технологію вилучення цінностей у населення Білорусі й простежені шляхи їх відправлення в Третій Рейх. В 1998 р. у Вашингтоні на міжнародній конференції, присвяченій Холокосту, ця книга була визнана кращою у світі з даної проблематики.

Серед наукових і науково-популярних робіт з історії війни, основаних на документах державних архівів, заслуговує на увагу книга В. Селеменєва й В. Шимоліна “Забуті агенти Кремля. З історії радянської розвідки” (Мінськ, 2003 р.) і “Полювання на ката: історико-документальний нарис” (Мінськ, 2007 р.). В останній автори спробували по-новому подивитися на обставини знищення в 1943 р. генерального комісара Білорусі В. Кубе.

Особливе місце серед документальних публікацій з військової тематики посідає цикл робіт “Білоруські остарбайтери”. Поштовхом до його створення стали переговори 1993 року між делегаціями Німеччини, Білорусі, Росії й України про долі осіб, які використовувалися на примусових роботах. Про цих людей у вітчизняній історіографії згадувалося лише мимохіть. Потрібно було створити базу даних, виявити й вивчити документи з цієї проблеми. У результаті пошукової роботи у вітчизняних і закордонних архівах, бібліотеках були виявлені документи, що висвітлюють різні аспекти історії східних робітників. На їхній основі, а також на основі раніше опублікованих джерел в 1996–2001 рр. вдалося

підготувати й видати серію збірників “Білоруські остарбайтери”. Серія складається з 4-х книг документів і матеріалів, а також монографічного дослідження. У перших двох книгах опубліковані основні нормативні акти Третього рейху й інші документи загального плану, що стосуються викрадення громадян для примусової роботи в Німеччині. Третя й четверта книги містять документи про міжнародні угоди щодо репатріації, створенні й діяльності органів, що займалися поверненням викрадених на батьківщину, роботі залізничного транспорту, медичних і соціальних установ, зайнятих обслуговуванням репатріантів, про їхній правовий статус.

Продовженням теми остарбайтерів стала спільна публікація білоруських архівістів і австрійських колег з Інституту ім. Людвіга Больцмана з дослідження наслідків воєн у Граце – збірника документів “Примусова праця білоруського населення в Австрії” (Грац-Мінськ, 2003).

Однією з кривавих сторінок так званої “східної політики” нацистської Німеччини на території Білорусі було знищення населених пунктів разом з їхніми жителями. Із 433 спалених карателями сіл 186 після війни не відродилися. Символом трагедії білоруського народу стало невеличке село Хатинь Логійського району Мінської області. Про знищення цього села в березні 1943 р., а також про зведення тут меморіального комплексу розповідає збірник документів і матеріалів “Хатинь. Трагедія й пам’ять” (2009 р.) В основу покладено фактаж із збірника документів Національного архіву Республіки Білорусь, Центрального архіву КДБ Республіки Білорусь, Білоруського державного архіву науково-технічної документації, Державного архіву Мінської області, Зонального державного архіву в м. Борисове, архіву Міністерства культури Республіки Білорусь, особистого архіву автора меморіального комплексу в Хатині архітектора Л. М. Левина, матеріали преси та ін. У збірнику були опубліковані німецькі джерела про знищення с. Хатинь, а також акт про хатинську трагедію, складений жителями села.

Значна увага білоруських архівістів у своїй публікаційній діяльності звернена до теми звільнення Білорусі від німецько-фашистських загарбників. Серед таких публікацій – унікальний збірник документів і матеріалів у двох книгах “Звільнена Білорусь” (Мінськ, 2004, 2005). У ньому опубліковано документи, які фіксували події, що відбувалися на території Білорусі відразу після її звільнення, показано, як в умовах воєнного часу, а потім у перші післявоєнні місяці в Білорусі вирішувалися питання військового, економічного й політичного характеру.

Тема звільнення окремих регіонів Білорусі від німецько-фашистських загарбників знайшла втілення й у збірнику документів і матеріалів “Вітебщина звільнена. Жовтень 1943 – грудень 1945”. Він був підготовлений і виданий в 2009 р. спільними зусиллями архівістів Вітебської області й Національного архіву Республіки Білорусь.

Останнім часом співробітники державних архівів Республіки Білорусь звернулися до нових тем у публікаційній діяльності. У 2007 р. виданий збірник статей “Австрійці й судетські німці перед радянськими військовими трибуналами в Білорусі 1945–1950 рр.”. Двомовне російсько-німецьке видання було підготовлено разом з колегами із Інституту ім. Людвіга Больцмана з дослідження наслідків воєн у Граце (Австрія). Збірник, оснований на документальних матеріалах, містить 12 статей австрійських, білоруських і російських дослідників і є першим виданням про радянські післявоєнні судові процеси над нацистськими злочинцями.

Тема увічнення пам’яті загиблих у роки Великої Вітчизняної війни воїнів Червоної Армії, партизан, підпільників і мирних громадян знайшла своє відбиття у виданому в 2008 р. збірнику документів і матеріалів “Увічнення пам’яті захисників Батьківщини й жертв воєн у Білорусі 1941–2008 рр.”. Збірник був підготовлений архівістами Національного архіву Республіки Білорусь разом з Управлінням у справах увічнення пам’яті захисників Батьківщини й жертв воєн Збройних Сил Республіки Білорусь і став першим документальним виданням із зазначеної проблеми. У ньому опубліковано документи Національного архіву Республіки Білорусь, а також документи з державних архівів Брестської, Вітебської, Гомельської, Гродненської, Мінської, Могилевської областей та ін.

Плідно розвивається співробітництво білоруських архівістів з німецькими колегами в напрямку з’ясування долі радянських військовополонених. Основу взаємодії білоруських і німецьких дослідників становить Договір від 29 квітня 2002 р. між Об’єднанням “Саксонські меморіали на згадку жертвам політичного терору (Німеччина)” і державною установою “Національний центр архівів і діловодства” (тепер – Департамент архівів і діловодства Міністерства юстиції Республіки Білорусь). Результатом спільної роботи білоруських і німецьких дослідників у цьому напрямку стала книга “Цайтхайн – Книга пам’яті радянських військовополонених” (Мінськ-Дрезден, 2006). Завдяки цій книзі, а також раніше опублікованим книгам Пам’яті, що увічнили пам’ять радянських військовополонених, багато наших громадян змогли довідатися більше про долю своїх близьких, які були в’язнями німецьких таборів.

Документи державних архівів Білорусі широко представлено в опублікованих матеріалах наукових конференцій і “круглих столів”, проведених, як правило, у ювілейні роки й присвячених розробці проблем історії Великої Вітчизняної війни. Серед них: збірники статей “Мужність і трагедія народу” (Мінськ, 2000 р.), “Вистояли й перемогли: свідчать архіви” (Вітебськ, 2005), “Пра вайну апошняе слова не сказана” (Мінск, 2005), “Быў подзвіг. І была перамога” (Мінск, 2006).

Наразі державні архіви нашої країни продовжують роботу з підготовки документальних видань з історії Білорусі періоду Великої Вітчизняної війни. Зараз у видавництві перебувають збірники документів і матеріалів “Білоруси в радянському тилу” (НАРБ), “Гомельська область у перші місяці Великої Вітчизняної війни” і “Гомельщина партизанська. 1941–1942 рр.” (Державний архів Гомельської області, Державний архів громадських об’єднань Гомельської області, Національний архів Республіки Білорусь, Гомельський обласний музей військової слави).

Публікаційна діяльність Державної архівної служби Республіки Білорусь сприяє введенню в широкий науковий обіг нових документів і матеріалів про Велику Вітчизняну війну. Вони дозволяють по-новому подивитися на події воєнного часу, що відбувалися на території Білорусі. Разом з тим, незважаючи на певні досягнення білоруських архівістів у публікаційній діяльності, оприлюднення стала надбанням громадськості лише невелика частина архівних документів. Попереду перед державними архівами Республіки Білорусь стоять нові завдання, виконання яких сприятиме подальшому висвітленню історії Великої Вітчизняної війни.

Проанализирован вклад архивистов Беларуси в освещение бессмертного народного подвига в годы Великой Отечественной войны, в частности публикационная деятельность Государственной архивной службы Республики Беларусь.

Ключевые слова: документальные публикации; сборники документов; архивные справочники; архивные учреждения Республики Беларусь; оккупация.

The article analyzes the contribution of Bilorus' archivists in clarification of national immortal exploits of the Great Patriotic War, including publication activities of the State Archival Service of the Republic of Bilorus'.

Keywords: document publications; collection of documents; archive directories; archive institutions of the Republic of Bilorus'; occupation.